

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נו, תשס"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשון חז"ל במילון "כתאב אלחאוי" לרב האיי גאון על פי אוספי אדלר וטיילור-שכטר

רב האיי גאון (939–1038) היה אחרון גאוני בבל ומהגדולים שבהם. רוב מניינה ובניינה של יצירתו היה בתחום ההלכה, כראוי למי שעמד בראש ישיבת פומבדיתא. לפי חוקרי ההלכה, כמחצית מתשובות הגאונים בהלכה שהגיעו לידינו מן הגניזה ומחוצה לה הן משלו ומשל אביו, רב שרירא גאון. עם זה, רב האיי שלח ידו גם בפיטוט ואף בחכמת הלשון. הוא חיבר, כנראה לפני שנת 1000, מילון מקיף לכל הספרות העברית והארמית שהייתה עד זמנו, בשם "כתאב אלחאוי" (=הספר המקיף). את הערכים העבריים והארמיים הגדיר בערבית יהודית, כרגיל בפרוזה המדעית של רוב יהודי אזור הדיבור הערבי, מבבל במזרח ועד ספרד במערב. המילון ערוך בשיטה האנגרמטית, שיטה שהייתה נהוגה במילונות הערבית בת הזמן, ולפיה בשורש נתון מובאים ערכים המופקים גם משיכול אותיותיו (למשל, בשורש חט"ל מובאים ערכים המופקים גם מהשורשים חל"ט, טח"ל, טל"ח וכו'). המילון היה בשימושם של חכמי ישראל עד המאה הי"ד, ואחר כך נעלמו עקבותיו. בשלהי המאה הי"ט נתגלו קטעים אחדים ממנו באוסף פירקוביץ¹ (להלן כ"י ל), ובשנים האחרונות נמצאו עוד דפים אחדים באוספי גניזה אחרים.

במאמר זה אתמקד בלשון חז"ל ב"כתאב אלחאוי". בדבריי אני נשען על החומר המשוקע בעשרה דפים מן הגניזה שפרסמתי מכלל כארבעים דפים ששרדו ממילון חשוב ויקר זה.²

בקטעים ששרדו שיקע רב האיי גאון על כל צעד ושעל מובאות מן המקרא, מן המשנה, מן התוספתא, מן התלמודים והמדרשים, מן התרגומים, מן הספרות

* המאמר הוא נוסח מעובד של הרצאה שנישאה במליאת האקדמיה ללשון העברית בישיבה רנ"ד, ביום י"ז באייר התש"ס (22 במאי 2000); הרצאה שנתית לכבודו של פרופ' יעקב אלרנהנד.

1. אוסף פירקוביץ, מצוי כיום בספרייה הלאומית הרוסית בסנט פטרסבורג. יסודו בכתבי היד ובקטעי הגניזה שרכש הקראי אברהם פירקוביץ' במסעותיו מקרים לארץ ישראל, למצרים ולארצות נוספות במזרח התיכון באמצע המאה הי"ט.

2. דפים אלו פורסמו במאמרי 'שרידי מילון 'כתאב אלחאוי' לרב האיי גאון מאוספי אדלר וטיילור-שכטר', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 341–421.

הערבית ומ"דאמרי אנשי" (כלומר מהפתגמים ומדיבורם של בני אדם, בין שכבר הובאו בתלמוד בין שרב האיי שמע אותם מבני דורו) – כמקור וכהוכחה לביאוריו, ופעמים כעצם הביאור לערכיו המילוניים. המובאות מספרות חז"ל מזדמנות לפרקים גם בערכים מלשון המקרא, אם ראה רב האיי להשוות בין שני רובדי הלשון הללו.

עד כדי כך משופע המילון הזה במובאות מלשון חז"ל, שיש חוקרים שהגדירוהו בטעות מילון ללשון חז"ל. אבל "אלחאוי" הוא מילון כולל ושיטתי לעברית ולארמית שבמקרא ובספרות שנכתבה לאחר המקרא עד ימי הגאון, ובכללה המשנה, התוספתא, התלמוד הבבלי והירושלמי ומדרשי ההלכה והאגדה, על כל אוצר המילים המזדמן בהם לרבות שמות פרטיים של אישים ושל מקומות. אם כן, השם "אלחאוי" וכינויו העבריים "הכולל" ו"המאסף" מכוונים יפה לתוכנו של המילון, והם הולמים חיבור מקיף מאוד. עד מקום שידיעתנו מגעת, "כתאב אלחאוי" הוא המילון הראשון מסוגו, והוא מן המקיפים והחשובים ביותר שנכתבו מעולם. בחינה מדוקדקת של נוסח המובאות מלשון חז"ל ב"אלחאוי" על פי עשרת הדפים הנזכרים ובחינה כללית של החומר ביתר הדפים מעלות שלשון חז"ל ב"אלחאוי" מעולה כמו הלשון המשתקפת באבות הטקסטים, ולמרות שגיאות מעתיקים – שכנראה אי אפשר בלעדיהן – נשמרו בקטעי "אלחאוי" נוסחאות עתיקות ומהימנות. להוכחת עניין זה אציג תחילה דוגמות מקטגוריות דקדוקיות אחדות ומאוצר המילים המשמש בדרך כלל לבחינת עתיקותן ומהימנותן של מסירות של ספרות חז"ל. לאחר מכן אביא צורות וביטויים ייחודיים ל"אלחאוי" ועניינים טקסטואליים אחדים, ואלו רק דוגמות אחדות.

- צורת הרבים של השמות המסתיימים ב־**ות** היא **־יות** (ולא **־יות**), כגון "מיני פורעניות המתרגשות" (משנה, כתובות ח, ב; כ"י וס, דף 1 ע"א).
- כינוי הקניין לנוכחת הוא **־יד**, כגון "אחראין לכתובת־ך" (משנה, כתובות ד, ז; כ"י ל, דף 9 ע"א). אמנם התיבה אינה מנוקדת, אף שקטעי הגניזה של "אלחאוי" מנוקדים ניקוד חלקי, אבל כך נראה להסיק מעדות הכתיב ביו"ד לפני הכ"ף הסופית.
- **של** צמודה למילה התוכפת, כגון "הסלים שלגת ושלבד" (=של הגת ושל הבד, תוספתא, מקוואות ז, ב; כ"י ק1, דף 2 ע"ב).

ומתחום אוצר המילים או דקדוקן של צורות פרטיות:

- המילה **אדן** – בנו"ן – באה במקום **אדם** כמו באבות הטקסטים: "מפני מה אוזן כולה קשה ואליה רכה? שאם ישמע אדן דבר שאינו הגון יכוף אליה לתוכה" (בבלי, כתובות ה ע"ב; כ"י ל, דף 11 ע"ב).

- נוסח הצירוף **ארכי הדיינים** הידוע ממשנת אבות (א, ז: "אל תעש עצמך כארכי הדיינים"; כ"י ל, דף 14 ע"ב) הוא ממש כמו הנוסח שבכ"י קאופמן ובקטעי גניזה של המשנה.
- הגרסה **טחופות** שבמובאה "היו לו [=למוכר] שני מינים [של רחלות], טחופות [=שחורות] ולבנות, מכר לו [=לקונה] טחופות אבל לא לבנות – זה נותן [=מפריש תרומת ראשית הגז לכוהן] לעצמו וזה נותן לעצמו" (משנה, חולין יא, ב; בבלי, חולין קלו ע"ב; כ"י ק2, ע"ב) הולמת את נוסח כתבי היד הטובים כמו כ"י קאופמן וכ"י פריז ואת הנוסח בדפוס ראשון, והיא עומדת בניגוד לנוסח הדפוסים **שחופות**.
- כתיב המילה **תרנגלין**, בלי וי"ו, במובאה "תרנגלין שהיו מחטטים בחבל הדלי ונפסק" (כ"י ק1, דף 2 ע"ב) עשוי להיות מכוון לצורה **תרנגולין** (או **תורנגלין**) ואולי לצורה **תרנגלין**, ולאו דווקא **לתרנגולין** המאוחרת.
- הצירוף "**איכוף** של חמור" (כ"י ל, דף 14 ע"א) אינו מובאה אך הוא בנוי על פי הכתוב "יוצא חמור באיכוף שלו" (תוספתא, שבת ד, א). מכל מקום, צורת המילה **איכוף** היא כצורתה בכתבי היד הטובים.
- צורת הרבים של **מקוה** היא **מקוות**, כפי שהדבר מזדמן באזכור שם המסכת (כ"י ק1, דף 2 ע"ב), והיא הולמת את הצורה באבות הטקסטים בראש המסכת ובפרק א, משנה א. הצורה בדפוסים היא כידוע **מקוואות**.
- כתיב צורת הבינוני יחידה משורש יצ"א בבניין קל הוא **יוצא** (קרי: יוצא) – כך באזכור שם הפרק "במה אשה יוצא" ממסכת שבת (כ"י ק1, דף 4 ע"ב) – בכתבי היד, ולא **יוצאה** כבדפוסים.

כללו של הדבר, במקומות שלא נפלו שגיאות מעתיקים ונשתמר הנוסח המקורי של הגאון, נוסח המובאות מן המשנה ומן התלמודים טוב כבאבות הטקסטים של לשון חז"ל, ופעמים אף טוב יותר. כמובן, יש מובאות שלא עיברה צורתן מנוסח אבות הטקסטים אלא בשל חילופי הגייה, הידועים היטב מבבל, כגון חילוף ע/א וחילוף ח/ה.³ למשל בכ"י נ, ע"א במקום **חררה** (=מעין פיתה עגולה: "אין נותנין

3. ר' למשל יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 96–99; שלמה מורג, "האי = חיים (למהות שמו של רב האי גאון)", תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 188–190 (=שלמה מורג, עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת משה בר-אשר, יוחנן ברויאר ואהרן ממן, ירושלים תשס"ד, עמ' 267–270); יוסף עופר, המסורה הבבליה לתורה: עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 285–297.

[...] חררה על גבי גחלים"; משנה, שבת א, י; כ"י קאופמן ודפוס ראשון) באה הצורה **חררה**, וכן **חררת דם** (=גוש של דם; שם, בכורות ג, א) במקום **חררת דם** (כ"י קאופמן, כ"י פריז ודפוס ראשון). כמו כן מופיע בכתב היד הזה הלשון "הרהור פחות מכאצבע" (שם, טבול יום א, ג), ורב האיי מעיר על החילוף **החרור**, והוא הלשון המתועד בכ"י קאופמן ואף גרסת הרמב"ם בפירושו (לעומת זאת בדפוס ראשון: **וחרור**).

כאן המקום להעיר על יתרונו של מילון על פני טקסט רגיל, שבטקסט רגיל אנו עשויים להסתפק אם המסירה מהימנה או טעה המעתיק והמיר אותיות דומות וכיו"ב. במילון המובאות באות בערכים מסוימים, למשל על פי השורש, ועל כן אין מקום לספקות מן הסוג הזה. למשל, **חררת** ו**הרהור** הובאו בשורש ה"ר, שכן שיטתו של רב האיי הכירה בשורשים דרעיצוריים וחדעיצוריים, כמנהג המדקדקים שקדמו לחיגוי. אם כן, גם אם נוכיח בעליל שצורתן המקורית של מילים אלה הייתה בחי"ת – **חרחרור** ו**חררת** – לפחות יש לנו עדות מישרין מהימנה על הנוסח הבבלי או על אחד הנוסחים הבבליים שלהן. במקום שאין רב האיי מעיר על נוסחה חלופית בחי"ת, יש להניח שהנוסח בה"א היה עיקר בעיניו או, למזער, היחיד שהכיר.

הנה גרסה חלופית הנשענת על חילוף ע/א: את המובאה "מושיבו על עכוזו" (משנה, בכורות ו, ו) הביא רב האיי בצורה **אכוזו** ובשורש אכ"ז, ואף על פי כן ציין שהגרסה הנכונה היא **עכוזו** (כ"י ל, דף 6 ע"א; כ"י ק, דף 1 ע"א). מכל מקום, הגרסה בכ"י קאופמן היא **הרגוזו**.

שתי דוגמות אחרות נראות חילוף כתיב יותר משהן נראות חילוף הגה: "לשכת **חשאי**" (=אחת הלשכות במקדש, שנדיבים היו תורמים בה בחשאי ונצרכים נוטלים ממנה בחשאי; משנה, שקלים ה, ו; כ"י ק, דף 2 ע"ב) לעומת **חש"ס** (כ"י קאופמן); "לעשות אוזן **לקופה**" (=לעשות ידית לסל; שם, שבת ח, ב; כ"י ק, דף 1 ע"ב; וכך גם בכ"י פריז ודפוס ראשון) לעומת **לכופא** (כ"י קאופמן). פעמים נתגלו חילופי צורה, כגון "אין מחייבין אותו להיות יושב **ומטפח**" (=למצות בכף ידו כל טיפה של שמן תרומה שנשפך; משנה, תרומות יא, ז; כ"י ק, דף 6 ע"ב) – נוסח רב האיי גאון הולם את כ"י פריז ו**מטפח**, וכך גם בדפוס ראשון, אך בכ"י קאופמן **מטפח**, בבניין הפעיל; "אוכלין על הטפחים" (שם, שביעית ט, ד; כ"י ק, דף 2 ע"א) – בכ"י פריז **הטפחין**, אך בכ"י קאופמן **טפחים**.

ודוגמה מכ"י ל: "פי אלמשנה **אשנה**", פי תוספת כלים 'הנוגע בצמר שעל גבי **האשנה** ובטווי שעל גבי הפלך טהור' [תוספתא, כלים, בבא בתרא א, ו] (כ"י ל, דף 4 ע"א). לפי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, הצורה **אשנה** (=קנה שכורכים עליו את הצמר לטווייה) שבתוספתא יחידאית בכל ספרות

התנאים. במשנה יש רק **אשווייה** ("הנוגע בצמר שעל העימה באשווייה טהור", כלים כא, א), ואף היא יחידאית בספרות חז"ל. אפשר שאירע כאן דילוג מחמת הדומות והנוסח היה מעין – פי אלמשה אשווייה: הנוגע בצמר וכו' ופי אלמשה אשוה פי תוספת כלים וכו'. אך אפשר שרב האיי הכיר רק את הצורה **אשוה** גם במשנה. מכל מקום, אין להניח שכינה את התוספתא "משנה", כפי שאפשר היה להבין מלשון "אלהאוי" שלפנינו.

אמנם יש שרב האיי מכנה את מקורותיו בכינויים חריגים. לדוגמה, ויקרא רבה מכונה בדבריו "ויקרא הגדה" (כ"י ק1, דף 6 ע"א). השם **ספרי** עשוי לציין מדרשים אחרים. למשל בערך "אז" הוא אומר כך: "הדי' אללפט' אשארה אלי וקת יכן פיה דלך אלשי [=המילה הזאת (**אז**) רומזת לזמן שבו מתרחש הדבר ההוא], וקאל אלקדמא פי **ספרי** [=ואמרו חז"ל בספרי] יש אז לשעבר 'קדם מפעליו מאז' [משלי ח, כב] ויש אז לעתיד 'אז תפקחנה עיני עורים' [ישעיהו לה, ה]" (כ"י ל, דף 4 ע"ב). מאמר זה אינו בספרי שלפנינו. לעומת זאת הוא נמצא במכילתא לשמות טו, א (בשלח ג, א) וגם מתאים להיות שם מצד ההקשר, שהרי כל הדיון שם נסב על המילה הראשונה של שירת הים, הפותחת במילים "אז ישיר משה".

מצאנו גם שהכינוי **תלמוד אלשאם** מכוון כצפוי לתלמוד הירושלמי (כ"י ק1, דף 1 ע"א; **תלמוד** סתם מכוון לתלמוד הבבלי). אבל **לגה אלשאמיין** (=לשון בני ארץ ישראל) בא לעתים ככינוי לתוספתא: "גיד הנשה מחטט אחריו" [חולין עד ע"ב] [...] ופי לגה אלשאמיין 'מחטטט אחריו' (כ"י ק1, דף 2 ע"א). המובאה השלמה לקוחה מן התלמוד הבבלי, ואין לה מקבילה בירושלמי – לא בלשון **מחטטט** ולא בלשון **מחטט**. אף אין ספק שרב האיי הביא את "מחטטט אחריו" כחילוף גרסה למובאה "גיד הנשה" וכו'. ואין לומר שהביאו בלא זיקה למובאה השלמה או שכיוון ל**לחטטט** שבירושלמי, ערלה פ, ג (סג ע"א), שהרי אין הוא הולמו לא מצד ההקשר ולא מצד הצורה. מנגד אתה מוצא מובאה זו בלשון **מחטטט** בתוספתא, חולין ז, ד (נוסח כ"י וינה). מכאן **שלגה אלשאמיין** מכוון ללא כל ספק לתוספתא, וכבר הראה שאול ליברמן שהכינוי הזה מצוי אצל גאונים וראשונים.⁴ אבל כאמור, במובאה שהצגתי קודם בעניין **אשוה** אין להניח חילוף בין כינויי המשנה והתוספתא, כי חילוף זה אינו מצוי אצל חכמים אחרים. מסתבר יותר להניח דילוג של מעתיק.

4. שאול ליברמן, "תשלום תוספתא", במבוא לתוספתא, מהדורת משה שמואל צוקרמאנדל, ירושלים תשל"ה, עמ' 18–19. על שהגאונים למדו את התוספתא על הסדר ר' שאול ליברמן, תוספת ראשונים, ב, ירושלים תפרח"י (1938), עמ' 11–12.

נוסח המובאות מן התוספתא

ארבע מובאות מן התוספתא ב"אלחאוי" הולמות את נוסח כ"י וינה של התוספתא, שתיים תומכות בכ"י ארפורט דווקא, ואחת ייחודית לרב האי. וזה פירוט המובאות:

- "אין לשין את המצה ברותחין **מפני שהן חולטין**" (פסחים ב, ה; כ"י ק1, דף 4 ע"א), כמו בכ"י וינה, לעומת **מפני שחולטין** בכ"י ארפורט.
- "גיד הנשה **מחטחט** אחריו" (=מחטט, חופר עד שיעקור את כולו מהשורש; חולין ז, ד; כ"י ק1, דף 2 ע"א), כמו בכ"י וינה, לעומת **מחטט** בכ"י ארפורט, כמו בבבלי.
- מטיפוס זה גם **לחטחט** שבכתוב "הסלים שלגת ושלבד אוצין צריך **לחטחט** רפים צריך לנער" (=הסלים המשמשים בגת או בבית הבד, שנדבקו בהם חרצנים, זגים או גלעינים, יש לגרדם היטב אם החרצנים דבוקים אליהם בחזקה ["אוצין"], ואם הם רפויים די בניעור הסלים; מקוואות ז, ב; כ"י ק1, דף 2 ע"ב), כמו בכ"י וינה, לעומת **לחטט** בכ"י ארפורט.
- הגרסה "הטפיח" [=כלי למים] מחזר על האורחין [=עובר מיד ליד בין האורחים לנטילת ידיים] (ברכות ד, יא; כ"י ק2, ע"א) כמעט זהה לנוסח כ"י וינה, שרק המילה **כל** יתרה בו ("כל האורחין") ורחוקה מנוסח כ"י ארפורט "והטפיח ומחזיר מפה על האורחים".
- לעומת זאת הגרסה "**מערב אדם** חימטין בתבואה" (=מוכר את התבואה מעורבת בחומטון⁵ ביחס מסוים; בבא מציעא ג, כח; כ"י ק1, דף 4 ע"ב) קרובה יותר לגרסת כ"י ארפורט דווקא, הגורס "מערבין חומטין". כאן כ"י וינה גורס "חומטין בתבואה" בלי הפתיח "מערב אדם / מערבין".
- גם במובאה "ניטל חוטמו [של הסנדל (החלק העוטף את האצבעות) בשבת] או שנחלק לשנים אסור משום **משוי**" [=משום שהנועל אותו נושא אותו ומטלטלו ברשות הרבים], **נשמט** חוטמו [של הסנדל] יחזיר [הנועל] ובלבד שלא יקשור" (שבת יג, יד; כ"י ק1, דף 4 ע"א-ע"ב) הכתיב **משוי** והלשון **נשמט** הולמים את כ"י ארפורט, בעוד שבכ"י וינה כתוב **מסוי ונפסק**.
- הלשון **חטריות** (נדרים ג, א; כ"י ק2, ע"ב) ייחודית לרב האי, ולפירוט הדברים ע' להלן בסעיף "עדות לקסיקולוגית ייחודית של רב האי".

5. "עפר של ארץ מליחה שמשמר את התבואה מן התולעים"; שאול ליברמן, תוספתא, נזיקין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 80.

עדות רב האיי על כפל נוסחאות

ראינו למעלה שרב האיי העיר ב"אלחאווי" על כפל נוסחאות במילים מסוימות: בערך "אכז" הוא הביא את המובאה "מושיבו על **אכזוז**" (משנה, בכורות ו, ו) וציין לגרסה הנכונה **עכזוז** (כ"י ל, דף 6 ע"א; כ"י ק, דף 1 ע"א), ובערך "הרהור" העיר על הצורה החלופית **חרחור** (כ"י נ, ע"א). ראינו גם את החילוף **מחטט/ מחטחט** (כ"י ק, דף 2 ע"א). אוסיף עוד שבערך "כאר" ציין רב האיי שיש גורסים **כער**, מלשון כיעור (כ"י ל, דף 14 ע"ב); וכן העיר על **האוחר/החורר**: "גמל האוחר [בבלי, בבא בתרא צג ע"א; סנהדרין לו ע"ב] אלהאיג' ו[אל]אלף דאכל פיה ואצלה מן לאחראה ו[א]לשאמין [דר]סו גמל החורר [ירושלמי, כתובות ב, א (ט ע"א)]" (=גמל **האוחר** פירושו 'נסער', והאל"ף נוספה בו, ויסודו במובן החום, והארץ-ישראלים כלומר בתלמוד הירושלמי) גורסים **גמל החורר**; כ"י ק, דף 2 ע"א).

נוסח המובאות מן התלמוד הבבלי

הדוגמה האחרונה, **גמל האוחר**, נוגעת לנוסח המובאות מן התלמוד הבבלי. כמו במובאות הקודמות, שנותר שיש להן ערך של אב טקסט, גם המובאות מהתלמוד הבבלי מעולות ותואמות את כתבי היד הטובים. הנה כמה דוגמות:

- "בעון חיים מתים **נחטטין**" (יבמות סג ע"ב; כ"י ק, דף 2 ע"א) – כבכ"י המבורג – ולא **מתחטטין** כבדפוסים.
- "שלשה **מתיזין** כוחו שלאדם" (גטין ע"א; כ"י ק, דף 1 ע"א) – ולא **מתישין**.
- "'עורב למינו להביא **היריא**' פירשוהו ב[פרק] 'אילו טרפות': 'אמר אביי שוריקא'" (חולין סג ע"א; כ"י נ, ע"א) – ולא **בר חוריא**, **בר הדיא** ועוד גרסאות.

עדות לקסיקולוגיות ייחודיות של רב האיי

בגדר עדותו של רב האיי על הגרסאות הטובות של לשון חז"ל אדגיש במיוחד מילים ומובאות מספרות חז"ל המתועדות ב"אלחאווי" לבדו:

- **הטיח**: "בעלתי ולא מצאתי דם [...]" שמא במזיד הטחתה" (בבלי, כתובות י ע"א; כ"י ק, דף 3 ע"א). בכתבי היד ובדפוסים הגרסה היא **הטית**, וגרסת רב האיי כאן ייחודית. אפשר שהיא נסמכת על השימוש בפועל **הטיח** בלשון חז"ל לציון בעילת אישה בלשון נקייה (בדימוי של יריית הזרע כחץ), כגון "הטיח באשתו" (הסכוליון למגילת תענית⁶); "הטיח את אשתו תחת התאנה" (בבלי, סנהדרין מו ע"א; ור' גם שם, יבמות נד ע"א; צ ע"ב; תנחומא, משפטים ו).

6. ר' ורד נעם, מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, בצירוף מהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ד, הסכוליון, "כ"ב באלול", נוסח הכלאיים, עמ' 93.

• **חטריות:** מילה זו מופיעה ב"אלחאוי" במובאה מן התוספתא: "אסור בחטריות רכות מפני שהחולין אוכלין בהם פתן" (נדרים ג, א; כ"י ק2, ע"ב). זהו תיעוד יחידי לצורה זו, ואין להניח כל שיבוש במסירה או בהעתקה מאחר שהמילה מופיעה בשורש חט"ר. המילה אינה מופיעה כצורתה בכתבי יד אחרים. כ"י וינה גורס **סיטרות** (וכן במהדורת ליברמן לתוספתא), וכ"י ארפורט גורס **טריות**. אף אין **חטריות** מתועדת במילונים. הנוסח הנפוץ הוא **אטריות**. הנוסח הקרוב ביותר לנוסח ב"אלחאוי" הוא זה שהובא ב"ערוך" – **הטריות**, המעיד על חילוף ח/ה.

נראה שהחלופות האלה הן גלגולים של אותה מילה. ההבדל בהגה התחילי נראה תוצאה של מימוש שונה של הנישוף התחילי במילה היוונית, אך אפשר שאין החי"ית אלא חילוף של ה"א. כאמור, חילוף ח/ה היה רגיל מאוד בבבל, ואנו מוצאים אותו בערכים אחרים בדפי המילון – כגון **הררת/חררת**, **הרהור/חרהור** – שרב האיי עצמו העיר עליהם.

הדוגמה האחרונה היא מן הארמית, והרי הארמית ולשון חז"ל ירדו כרוכות לעולם:

• **השורש טל"ח:** לדברי רב האיי השורש טל"ח בארמית פירושו 'בשר חתוך' (כלומר 'חיתוך בשר'), ובלשון המקור: "אל-לחם אל-משרח" (כ"י ק1, דף 4 ע"א). כאן הוא לא הדגים ולא הרחיב, אך אין ספק שלשיטתו הפועל קיים כי הביאו בשורש טל"ח. לפועל הזה בכתב הזה לא נמצא תיעוד נוסף, ובמשך כעשרים שנה לא ידעתי למה לקשר אותו. עתה אין ספק בעיניי שהפועל מכוון לשורש תל"ח, המסור בדינו בכתב בתי"ו (בבלי, חולין נג ע"ב; נט ע"ב). התרגום המיוחס ליונתן ותרגום נאופיטי תרגמו את "ןִשְׁשֶׁע" בויקרא א, יז "ויתלע".⁷

חילוף ת/ט מצוי אצל רב האיי גם בערך "מטחוי", שהוא דורש אותו מלשון **מתח** (כ"י ק1, דף 4 ע"ב) – ושם מצוין החילוף במפורש – ובערך "חמיטה" הוא מציין שיש הכותבים **חמיטה** (כ"י ק1, דף 5 ע"א). ה"ערוך" הביא את טל"ח בערך "תלה", ובנימין מוספיה העיר על חילופי הנוסח **תלח/תלע**. ר' אליהו בחור הביאו ב"המתורגמן" בערך תל"ע בלא הערות על חילופים כלשהם במסורת הכתיב. מילונים מאוחרים חזרו בצורה זו או אחרת על דברי ה"ערוך" ומוספיה.

7. ר' תרגום ארץ ישראל לתורה כתב יד ותיקן (ניאופיטי 1), הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 202.

מובאות שלא נמצא מקורן

שלוש מובאות בקטעי הגניזה הנזכרים, היקרותן ב"אלחאווי" היא התיעוד הבלעדי שלהן. ואלה הן: "בני ירושלם חוטיין ומפנקין" (כ"י ק1, דף 2 ע"א); "מחטף עליה" (ארמית; כ"י ק1, דף 6 ע"א); והמקבילה העברית: "אמר ר' יצחק אני מחוטף על ישראל" (שם).

השאלה היא אם גם המובאה "רבן יוחנן בן זכיי נכנס לאפלוון ונכנס אחריו" (כ"י ל, דף 18 ע"א) היא מעין הנדון. לפני המובאה הגדיר רב האיי את **אפלוון** "אלבית אלדאכל" (=חדר פנימי) ואחריה "אלבית אלדאכלאני אלמטילס" (=חדר פנימי אפל). אין להטיל ספק במהימנות הגרסה, שכן היא הובאה בשורש אפ"ל וגם נדרשה מלשון **אפלה** (במקור: **מט'לס**). הגרסה הקרובה ביותר לגרסת "אלחאווי" היא זו שבתלמוד: "מעשה ומתה שפחתו של רבי אליעזר, נכנס לאנפילון, נכנסו אחריו" (בבלי, ברכות טז ע"ב). מצד המשמעות שתי המילים, **אפלוון** ו**אנפילון**, מכוונות לעניין אחד. גם מצד הצורה הן קרובות, ואין ספק שהיא **אפלוון** היא **אנפילון**. גרסת ה"ערוך" לברכות היא "נכנס לאפלוין", ואף הוא פירש מעין פירוש רב האיי: "חדר לפני מטרקלין". אך הוא לא דרש את המילה מלשון **אפלה** אלא מלשון **עופל**, כגון "עפֿל וְבַחַן" (ישעיהו לב, יד); "ויבא אל העפֿל" (מלכים ב ה, כד). בכ"י אוקספורד, בודליאנה 336, שהונח כיסוד במאגר הטקסטים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, הגרסה היא "נכנס לאפיליס". חנוך יהודה קוהוט מייחס את גזיון המילה ליוונית *σωλήν*, ומסתבר שהאליף בעברית היא פרוסתטית, אלא שרב האיי חשבה לשורשית. אבל בין המובאה ממסכת ברכות בבבלי למובאה ב"אלחאווי" יש שני הבדלים: התנא שנכנס – רבי אליעזר או רבן יוחנן בן זכיי; וצורת הפועל השני – נכנסו לעומת ונכנס. אפשר לחשוב על חילופי גרסה למקום הנדון במסכת ברכות, ואולי אף טעות סופר או טעות בציטוט, אך אין להוציא מכלל אפשרות מובאה שאינה לפנינו.

כתיב ארץ-ישראלי במובאות מלשון חז"ל

במובאות מן התלמוד הירושלמי נוהג ב"אלחאווי" הכתיב הארץ-ישראלי, ובמובאות מן התלמוד הבבלי נוהג הכתיב הבבלי. הנה דוגמות לכתיב ארץ-ישראלי:

- כתיב המילה **תני** (**תניי**; היינו תנא או תנאים) לעומת הכתיב הבבלי **תנאי**: "אית תני תני הרחלות יוצאות שוזות אית תני תני שחוזות" (=מותר להוציא בשבת את הכבשה באליה קשורה כלפי מעלה, כדי שהזכרים יוכלו לבוא עליה; כ"י ק1, דף 1 ע"א).
- **מאן** בצד **מן**, כרגיל בירושלמי: "מאן דאמר שוזות כמן דאמר 'שית זונה' [משלי ז, י] ומן דאמ"י וכו' (=מי שגורס **שוזות** [במקום **שחוזות** שהובאה בפסקה הקודמת] דורש את המילה בתור נוטריקון של "שית זונה" [מפני

שהרחל כביכול מזמינה את הזכר לעלות עליה; ירושלמי, שבת ה, ב [ז ע"ב]; כ"י ק1, דף 1 ע"א. רש"י [בבלי, שבת נד ע"א, ד"ה "שית זונה"] מפרש את **שית** בית בושת).

- שם אביו של ר' יוחנן בן זכאי בא בדוגמה הנזכרת בעניין **אפלון** בכתב הארץ-ישראלי **זכאי** (כ"י ל, דף 18 ע"א). לכן לא מסתבר שזאת מובאה מהבבלי.

דרך קצרה במובאות

בדרך כלל המובאות מלאות, אך לעתים רב הא"י נוקט במובאותיו דרך קצרה. הוא מדלג על מילים אחדות ומתמקד בתבנית התחבירית או בערך המילוני הנדון. למשל במובאה "היו לו שני מינים טחופות ולבנות מכר לו טחופות אבל לא לבנות זה נותן לעצמו וזה נותן לעצמו" (משנה, חולין יא, ב; בבלי, חולין קלו ע"ב; כ"י ק2, ע"ב) דילג רב הא"י על "זכרים אבל לא נקבות" לפני המילים "זה נותן". כמובן אין לייחס את הדבר הזה לחילוף נוסח, אלא לנוהג של ציטוט.

כיוצא בזה במובאה "כלי שניטמאו אחוריו במשקין אזניו טהורין" (משנה, כלים כה, ו; כ"י ק3, דף 1 ע"ב) – הנוסח המלא בכ"י קאופמן הוא "כלי שניטמו אחוריו במשקין אחוריו טמאין תוכו והוגנו ואזניו וידיו טהורין".

ואין ספק שהחילוף שלהלן הוא תוצאה של דילוג, שאם לא כן הוא משקף את היפוך ההלכה המקורית: "נשים מטפחות במועד" (משנה, מועד קטן ג, ח; כ"י ק1, דף 6 ע"א), ואילו בכ"י קאופמן אנו קוראים "נשים במועד מענות ולא מטפחות".

שגיאות המחבר בציטוט מובאות

למרות האמור לעיל יש ב"אלחאוי" גם שגיאות ברורות בציטוט – ייתור, חיסור או המרה של אות באות או של מילה במילה, בייחוד במקרים שבהם יש להניח שרב הא"י גאון ציטט מן הזיכרון ולא מן הכתוב. הנה כמה דוגמות:

- "כתאב אלוותיקה במלך אלעקאר יסמא 'און' קאלו [=שטר על נכסי דלא ניידי נקרא 'און', אמרו:] הלוקח שדה מן הגוי 'כותבין עליו אונו אפילו בשבת' [בבלי, גטין ח ע"ב]" (כ"י ל, דף 3 ע"ב; וכך נוסח כ"י מינכן): רק הסיפה היא ציטוט מדויק, ואילו הרישה היא פרפרזה של מה שנאמר שם, "הקונה שדה בסוריא" וכו'. את הרישה עיצב רב הא"י לפי נוסח אמרה דומה בתלמוד: "הלוקח בית בארץ ישראל כותבין עליו אונו אפילו בשבת" (בבלי, בבא קמא פ ע"ב). ספק אם הייתה לפניו בגטין גרסה אחרת, ונראה יותר שציטט מן הזיכרון. אף לא ברור אם התכוון לצטט או רק ניסח בלשונו שלו את נושא הסוגיה, והקפיד רק בציטוט הסיפה, הנוגעת לעניין הלשוני הנדון בערך "און". אם כלל גם את הרישה בציטוט, הרי נשתרבבו לו שני מקורות לאמרה אחת.

- "למלך שאמר לעבדו העלה לי כור תבואה לעלייה, לאחר שהעלה אמר לו עירבת בו חימטין, אמ' לו לאו, אמ' לו טוב אשר לא העליתה" (בבלי, שבת לא ע"א; כ"י ק1, דף 4 ע"ב): נוסח הדפוסים הוא "משל לאדם שאמר לשלוחו העלה לי כור חטין לעלייה, הלך והעלה לו, אמר לו עירבת לי בהן קב חומטין, אי"ל לאו, אי"ל מוטב אם לא העליתה". השימוש במילת הקישור המקראית המובהקת **אשר** במובאה מן הבבלי מרמז שגרסת המילון אינה מקורית ושהחילופים נובעים מציטוט על פי הזיכרון. ודומה כי יש כאן השפעת קהלת (ה, ד): "טוב אשר לא תדור משתדור ולא תשלם".⁸

שגיאות מעתיקים

- המילה **אף** שבמובאה "המקפה וחמיטה שלחולין, השום והשמן והתרומה **אף** על גביהן" (משנה, טבול יום ב, ד; כ"י ק1, דף 5 ע"א) היא שגיאת מעתיק. בכ"י קאופמן ובכ"י קיימברידג' הגרסה שונה: "המקפה והחמיטה שלחולים ושמן של תרומה **צף** על גביהם".
- "המסחית של דלעת הרי זה טמא מפני שהוא נותן עליו עד שיאכל הראשון. נתפרק, התחתון טמא העליון טהור ושיעורו טפח" (תוספתא, כלים, בבא מציעא ו, ז; כ"י ק1, דף 5 ע"ב): בנוסחינו **דלת** במקום **דלעת** ו**שיכלה** במקום **שיאכל**, ואין ספק שנפלה טעות סופר. החילוף מן **דלת** אל **דלעת** יכול שיתפרש כתוצאה של ערעור ה-ע בארמית בבליית.

לסיכום, נוסח לשון חז"ל ב"כתאב אלחאווי" הוא נוסח מעולה כמו באבות הטקסטים. ולא זו בלבד אלא שבפרטים לא מעטים נמצא מחקר לשון חז"ל נשכר, וחבל ששרד בידינו רק מעט מן המעט מן המילון השלם של רב האיי.

רשימת כתבי היד של "כתאב אלחאווי"

וס	=	וסטמינסטר קולג', Additional Volume 6629
ל	=	כ"י סנט פטרסבורג, אוסף פירקוביץ', RNL Yevr.-Arab. II 635
נ	=	כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2124.27
ק1	=	כ"י קיימברידג', T-S Ar. 31.129
ק2	=	כ"י קיימברידג', T-S AS 141.16
ק3	=	כ"י קיימברידג', T-S NS 302.59